

לוי הקבלן בונה ומשפץ את דירתו של שמעון. לימים התגלעו אי הסכמות ביניהם, והגיעו לחילופי האשמות קשים ללא שפה משותפת. פנו שני הצדדים אל ראובן, שהוא אביו של שמעון הדייר וידידו של לוי הקבלן, וביקשו ממנו להיות בורר בסכסוך זה, והבטיחו לו באופן חגיגי ובתחנונים שיקבלו כל מה שיפסוק, ואפילו לא יצטרך לנמק את פסיקתו. ראובן הסכים בלב כבד (כי לכתחילה לא רצה, כי מה לו ולצרה זו, לדון בין קרובים וידידים), שמע את טענותיהם, התאמץ ובירר כל פרט בוויכוח אצל רבנים ואצל אנשי מקצוע, והגיע למסקנה מסודרת, הכוללת סכום לתשלום שצריך הדייר לשלם לקבלן, חלוקה לזמנים ורשימת גימורים המוטלים עליו כתנאי לקבלת תשלום זה. עתה מסרב לוי לקבל את פסקו של ראובן, ורוצה לעבור לבורר אחר. האם יכול לעשות זאת?

- א. הקדמה לנושא חשיבות סדרי הדין.....ב
- ב. רשימת המרכיבים השייכים לענייננו.....ז
- ג. דיין יחידי – התירו לדון.....ה
- ד. הגדרה מפורטת של דין "גמיר".....ז
- ה. יכולת בעל הדין לחזור בו מהסכמתו להרכב.....ח
- ו. חדא לרעותא ותרתי לרעותא.....י
- ז. גדרים נוספים בקבלת דיין יחיד.....יג
- ח. הכרעה בשורה תחתונה.....יד
- ט. סיכום ומסקנות.....טו

הערה: הדברים נכתבו לצורך לימוד, ובשום אופן לא להלכה

א. הקדמה לנושא חשיבות סדרי הדין

הקדמה מחשבתית חשובה בעניין תפקיד הלכות סדרי הדין, חשיבותם ומקומם בהלכות דיינים:

המקרה שבענייננו מעלה על נס את תפקיד ניהול מערכת הדין יותר מאשר את תוכן הדין, כלומר אנו דנים כאן במנהלה יותר מאשר במשפטים עצמם.

וזאת יש להקדים, שאין מערכת המשפט של התורה כמערכות המשפט של כל העמים, שכן "המשפט לאלוקים הוא", והוא ציווה עלינו לדון, וגם ציווה עלינו לפרוש מלדון בתנאים מסויימים, ודברים אלו נכונים הן לגבי הקפדה על תוכן הדין והן לגבי שמירה על הנהלים שהתורה דורשת.

[ובעבר כבר התייחסנו למיוחדות של דין התורה לעומת דינים של כל העמים, ולהלן הקדמה לעניין זה (המובאת מתוך ספרנו "אוצר העין" למסכת בבא בתרא סימן ל"ב – "כל דאלימ גבר והשלישי זוכה"), לגבי פסק התורה "כל דאלימ גבר", שהדין עוזב את הדין, ונותן לצדדים להראות את כוחם (שיטת התוספות שם), ועל נושא זה תמה השואל: וכי זו דרכה של תורה, שכאשר יש קושי לדון – הפיתרון הוא להניח הכל ולברוח? כיצד רואה התורה את תפקיד הדיין, אם לא להתגבר על כוחות הרשע שבעולם, ולהביא את הצדק על כנו?

תשובה: אין תפקיד מערכת המשפט בתורה להיות אחראית על הצדק בעולם. "אחריות על הצדק" היא שיטתם של מערכות משפטיות שלא יראת אלוקים מנחה אותם, ואינם יודעים כי "המשפט לאלוקים הוא", ולכן הם מניחים, שאם הצדק לא ייעשה על ידי שופטי בית המשפט – אין הם מכירים שום גורם אחר בעולם שידאק לצדק. מחשבה זו מכריחה את מערכת המשפט שלהם לעשות דברים שבאמת אין בכוחה, כגון לדון בכל מחיר, גם בדבר שאין לשופטיהם שיח ושיג בו (וכך רואים ששופטים דנים בדברים ערכיים שמעל למדרגתם ולתפיסתם, או בדברים צבאיים שיש בהם סודיות שאינה ידועה להם, או במידע עתיר ידע שהשכלתם אינה מגעת לשם וכו' – והכל בגלל ההנחה המתקבלת בלית ברירה, ש"בית המשפט הוא מעל הכל"). שונה היא תורת ישראל, שכל הסיבה שמותר לדון הוא רק בגלל שיש ציווי אלוקי "ושפטו את העם משפט צדק". ציווי זה מוגבל לדיונים שיש בהם ראיות, חזקות, אומדנות, טענות הניתנות לניתוח וכו'. כאשר אין לדיין נתונים אלו – בטל תפקידו במסגרת "ושפטו", והאחריות על עשיית הצדק חוזרת לבורא עולם. וכבר היו בתולדות עם ישראל דוגמאות למהלכים כאלה, כגון דברי הגמרא "משרבו הרוצחים – גלתה סנהדרין מלשכת הגזית", ואין דנים מאז דיני נפשות. וגם כאן – הלא תימה הוא: כשיש יותר רוצחים – יש להעמיד יותר בתי דין, יותר בתי כלא, יותר שוטרים וכו', ומדוע כאן עושים

ההפך? אלא (כמו שנתבאר) – התפקיד של הדיינים הוא רק במצב מסויים (למשל ברציחות: תפקיד הדיון הוא יותר להרתיע ("וכל ישראל ישמעו וייראו ולא יזידון עוד") מאשר להוציא להורג. בי"ד שהוציא אחת לשבעים שנה להורג נקרא "חובלני"...). א"כ גם בסוגיה הנדונה – כאשר אין מספיק נתונים – בית הדין מסתלק, עד שמישהו יביא נתונים וראיות שניתן יהיה לדון בהם, ובניתיים יבוא בעל הכרם וינטור את כרמו...].

מיוחדותה של התורה הוא גם בהגדרת הפרטים המדוייקים של **זרכי הדין**, כמה דיינים בכל תחום (שלושה בדיני ממונות, 23 בדיני נפשות, 71 בסנהדרין גדולה, וכו', כנלמד בתחילת מסכת סנהדרין), מהם **סידרי הדין** (היאך חוקרים את העדים, מהן סוגי הבדיקות והחקירות, היאך הוא צורת המשא ומתן בין הדיינים, מהות לימוד הזכות והחובה בממונות ובנפשות) וכיוצ"ב. אחד התחומים החשובים הוא **בחירת הדיינים**, שהתורה נותנת להם **ערך חשוב בפני עצמו**, וכבר יתרו – כשנתן עיצה למשה רבנו להקל מעליו את עומס המשפטים – כבר ציין את תכונת הדיינים הנדרשת, כראוי לאנשים המורמים מעם: **"אנשי חיל, יראי אלוקים, אנשי אמת, שונאי בצע"** (שמות י"ח, כ"א), והתורה ייחדה כמה וכמה סוגיות לנושא בחירת הדיינים, הן מצד תכונותיהם האישיות, והן מצד פסול מחמת מעשיהם, ייחוסיהם, הנהגותיהם, קירבה משפחתית או סוגי נגיעות ממונית וכיוצ"ב (כמפורט בהרחבה במסכת סנהדרין פרק "זה בור").

המצב האידיאלי המתואר בתורה הוא לדון דיני ממונות בהרכב של **שלושה דיינים**, שכל אחד מהם הוא **מומחה לדון**, ויש להם **נוח לכפות** את הדיון ואת פסק בית הדין, וכולם **נשרים** הן מבחינת חוסר קירבה לבעלי הדין והן מבחינת נקיות כפיים, יש להם גיבוי מלא מה**סנהדרין שבירושלים**, והזכרה ופיקוח להיזהר מלהורות שלא כראוי (אחרת הדיין ייקרא "זקן ממרא") וכו'. מצב אידיאלי זה הסתיים עם חורבן בית המדרש והתפזרות הסנהדרין, והוריד גם את קרנו של בית הדין, ומעתה סמכותו לדון כבר תלויה בערכאות השלטון של אותה מדינה, או ברמת הסמכות הקהילתית של גדולי ישראל שבאותו הדור.

אלא שיש מצבים רבים, שבו האידיליה אינה יכולה להתקיים (גם בתקופות שיש אפשרות להגיע להרכב אידיאלי), מחמת מחסור בדיינים, דחיפות התגובה הנדרשת, רמת הוויכוח בין הצדדים, רמת ההסכמה או החשדנות ההדדית וכו', ובמצב זה נדרשת המערכת לאפשר דיני תורה ברמה פחותה מהמקסימום דלעיל, באופן שמתפשרים על **כמות הדיינים** ("חד נמי סגי"), **רמתו של הדיין** ("נאמנים עלי ג' רועי בקר"), על **קירבה** ("נאמן עלי אביך"), וכיוצ"ב,

ד פ י - ע י ו ן

במקרים אלו הדיון יתקיים באופן **שבעלי הדין מסכימים מראש** להתדיין לפני דיינים ברמה זו (במקרים רבים חותמים הצדדים על שטר בוררות, מקבלים קניין, ומענה כבר אין שאלות, טענות ומענות).

השאלה המתעוררת במקרים כאלו היא במקרה שאחד הצדדים (או שניהם) רוצים לחזור בהם מהסכמתם לדון, וכאן יש להבחין בין סוגי ההרכבים :

- **במערכת אידיאלית** (המתוארת לעיל) – אין שום אפשרות לחזור בהם (כדברי הגמרא במסכת סנהדרין דף כ"ג: **כל כמיניה למיפסל דיניו?** וכי יש לבעל הדין יכולת להתנגד למערכת הדין שהוא כפוף אליה, ולפסול דיינים כאוות נפשו? ואכן בהמשך הסוגיה מסבירה הגמרא שהיכולת לפסול דיינים הוא רק "בערכאות שבסוריה" או בהרכבים בעלי תכונות חסרות וכו"ל), וכל ניסיון לערער על סמכות הדין מתקבל **כסרבנות דין** (בלשון הפוסקים: "לא ציית דינא").
- **במערכת מאולצת** (כדלעיל, שבו התקבלו דיינים שאינם לכתחילה, בעלי חוסר ידיעה, קרובים, כמות מינימלית ושאר חסרונות) – אנו מתלבטים מדוע בעל הדין רוצה לחזור בו: האם זה בגלל שהתעורר בו **חשש לכשרות הדין**, או בגלל שהתחיל להבין ולהפנים שהוא **עומד להפסיד בדין זה**, ולכן הוא מחפש תירוץ להחליף הרכב.

במקום זה מתחיל שיעורנו. לפנינו נקודות צומת, שבהם רוצה בעל הדין לחזור בו, ומדובר **במערכת מאולצת** כדלעיל, שבו הסכים אחד מבעלי הדין לקבל על עצמו בורר שהוא גם יחיד, גם קרוב וגם לא מומחה, ובנוסף לכל זה – לא היתה לא חתימה על שטר ולא קניין. עתה רצונו לחזור בו, ואנו צריכים לנווט בין רצוננו לאפשר לו לחזור למסלול תקין יותר, ובין חששנו שכוונתו בחזרה זו היא בגלל הפסד צפוי (וכל שכן, כאשר מדובר לאחר גמר דין, שהתוצאה כבר ידועה לו). ונשתדל ללמוד את נקודות הדיון בנושא זה.

עד כאן ההקדמה.

ב. רשימת המרכיבים השייכים לענייננו

הבעיה שבענייננו כוללת כמה סוגיות חשובות **בגמרא** (בעיקר במסכת סנהדרין בתחילת פרק זה בורר, כדלקמן) בדיני קבלת דיינים לדון, בדרגות מומחיות הנדרשת מהדיין, בפסילת הדין מחמת קירבה או פסול, וביכולת לחזור מקבלה זו, ו**בהלכה** (בעיקר בשולחן ערוך סימן כ"ב, העוסק באדם שקיבל עליו קרוב או פסול), ובדברי הראשונים והאחרונים העוסקים בסוגיות אלו.

ד פ י - ע י ו ן

להלן כמה מרכיבים המהווים נתון להכרעה במקרה שבענייננו:

- **לא היה קניין** – הצדדים ביקשו שראובן יהיה בורר, והלה הסכים והחל בעבודתו, **ללא שעשה עימם קניין על קבלתם** לדון לפניו. בהמשך השיעור נלמד על חשיבות קניין זה, ועל אופן היכולת להכריע בדין גם ללא קניין זה.
- **רמת המומחיות של הדיין** – מרכיב חשוב ביכולתו של הדיין לדון באופן המחייב את הצדדים הוא **רמת התמחותו בחומר** הנדרש להכרעה, ולקמן נלמד כמה דרגות של מומחיות בעניין זה.
- **הדיין פסול מחמת קורבה** – מאחר שראובן הדיין הוא אביו של שמעון הדייר, ו"אביו" מופיע ברשימת הקרובים (במשנה במסכת סנהדרין דף כ"ז: ובשולחן ערוך סימן ל"ג-ב) – א"כ הריהו דיין "קרוב או פסול", וכל יכולתו לדון במקרה זה הוא רק בגלל שהצדדים **קיבלו אותו עליהם לדון**, ולקמן נצטרך להגדיר את רצינות קבלה זו, עד כמה היא נשארת על תילה גם ברגעי מבחן.
- **דיין יחיד ולא שלושה** – הרכב רגיל של ב"ד מבוסס על **שלושה דיינים** (כבגמרא בתחילת מסכת סנהדרין (דף ג): שנאמר בפסוקים ג' פעמים המילה "אלוקים", "ונקרב בעה"ב אל האלוקים", "עד האלוקים יבוא דבר שניהם", "אשר ירשעון אלוקים ישלם שניים לרעהו"), וכאשר מבקשים **מדיין יחיד לדון** – יש בזה חיסרון (בלשון הפוסקים "רעותא"), שמאפשר לבעל הדין בתנאים מסויימים לחזור בו.
- **צירוף רעותות** – מושג מרכזי המהווה בסיס ליכולת לחזור בו הוא **כמות החסרונות** שיש במקרה זה לבחירת הדיין או לפעולתו, וככל שיש יותר רעותות – כך ניתן יותר לחזור בו מלקבל את פסק הדין (במקרה שבענייננו – נראה שיש ג' רעותות: לא מומחה, קרוב או פסול, דיין יחיד ולא שלושה, ובשיעור זה נלמד היאך סופרים את הרעותות הללו).
- **ניתן פסק דין** – מרכיב חשוב ביכולת או אי יכולת לחזור בו הוא השלב שבו נמצאים במהלך הדיון, כפי שנלמד לקמן, ובמקרה שבענייננו המציאות היא שהדיין כבר **נתן לצדדים פסק דין** בכתב. ובשלב זה רוצה לוי הקבלן לחזור בו.

ובהמשך השיעור נכיר בס"ד את המרכיבים הללו, ואת ההשפעה שיש להם על יכולתו של אחד הצדדים לחזור בו.

ג. דיין יחיד – התירו לדון

מקור נושא זה, של ברור השאלה אם יש יכולת לדיין לדון יחיד, ואם יש משמעות לפסק דין של דיין זה, ואם יש אפשרות לחזור בו לאחר גמר הדין של דיין זה – נמצא

ד פ י - ע י ו ן

בתחילת מסכת סנהדרין (במשנה במסכת סנהדרין דף ב.) המלמדת אותנו **שדיני ממונות בשלושה דיינים**, והגמרא (שם דף ב:ג.) מביאה מחלוקת (בין רבי אבהו ורב אחא בריה דרב איקא) במקור דין זה, והנפק"מ העיקרית ממחלוקתם היא **אם דיין יחידי יכול לדון** (ומקור ההיתר הוא מהפסוק "בצדק תשפוט עמיתך" שגם אחד כשר לדון).

ובשולחן ערוך (בסימן ג) סיכם את הסוגיה וכתב כמה נקודות:

- **ראשית** (בסימן ג-א): **אין ביי"ד פחות מג'** (וכתב הסמ"ע (בסימן ג-א) שדין זה הוא מדברי סופרים, אבל מדאורייתא גם אחד כשר, כפי שציידו הרא"ש והרמב"ם, שפסקו כרב אחא בריה דרב איקא).
- **שנית** (בסימן ג-ב): פחות משלשה, אין דיניהם דין, אפילו לא טעו, כל שאינם שלשה (והטור מוסיף, שלא קבלום עליהם ואינן מומחה לרבים), אפילו הם סמוכים בארץ ישראל – הודאה שמודים בפניהם **כמי שמודה חוץ לבית דין**, ויכולים להחליף טענותיהם שטענו בפניהם. והכופר בפניהם ואחר כך באו עדים – לא הוחזק כפרן. אבל השלשה, אעפ"י שאינם סמוכים – ההודאה בפניהם כהודאה בבית הדין, וכן בכופר ואחר כך באו עדים – **הוחזק כפרן** ואינו יכול לחזור ולטעון.
- **שלישית** (שם): מה שכתבנו שאי אפשר לדון פחות משלושה, יש לזה הסתייגות במקרה **שקיבלום בעלי דינים**, או שהדיין היחידי הוא **מומחה לרבים** (והרמ"א מוסיף (בשם מהר"י ווייל סימן קמ"ז) שבזמן הזה אין דנים ע"י "מומחה לרבים" שיש לו יכולת לדון ביחידי בעל כורחו של אדם).

ישנם **שלושה סוגים** של דיינים הדנים לבד, בהרכב יחיד:

- **יחיד מומחה** – יכול לדון **אפילו בכפייה**, ודינו כביי"ד לכל דבר, ודבר זה אינו נוהג בזמנינו, כפי שכתב הרמ"א (בשם המהר"י ווייל, והבאנו דבריו לעיל בסימן ג-ב).
- **יחיד גמיר** (שהגדרתו תתבאר לקמן) – שאין דינו כביי"ד לעניין לדון בכפייה, אלא רק מרצון הצדדים, ואם קיבלוהו – דינו כביי"ד, **ואפילו ללא קניין מועילה קבלתם**.
- **יחיד שאינו גמיר** כלל או שהוא **פסול לדון והצדדים קיבלוהו עליהם** לעשות ככל שיאמר – שבזה **צריך קניין**, ובלא קניין יכולים לחזור בהם אפילו לאחר **פסק דין** (לפי הגדרים שנלמד בהמשך השיעור).

ולכאורה במקרה שבענייננו בוודאי לא מדובר על **הסוג הראשון**, שכן אין בדורנו מציאות של "יחיד מומחה", וכל ההתלבטות בהגדרת המקרה שבענייננו היא לעניין **הסוג השני** (שלא כפה את עצמו על הצדדים, אלא הם באו ובקשו ממנו לדונם, ועל כן גם ללא קניין תועיל

קבלתם), או **הסוג השלישי** (מכיוון שאולי מדובר בדין שאינו גמיר, או מאחר שמדובר בדין קרוב, שקיבלוהו עליהם), ומאחר שלא היה קניין, ובספק זה, לכאורה, תלוי הדין אם לוי הקבלן יכול לחזור בו ולבחור הרכב אחר או לא.

ד. הגדרה מפורטת של דין "גמיר"

בשולחן ערוך נפסק שגם **דיין יחידי** רשאי לדון (כשיטת רב אחא בריה דרב איקא בגמרא במסכת סנהדרין דף ג.), **ובשולחן ערוך** (סימן ג-ג), ובתנאי שהוא **"מומחה"**, ויש לצקת תוכן מעשי להגדרות אלו:

- **דיין מומחה** הוא גם **"גמיר וסביר"** (כפי שפירש רש"י בגמרא במסכת סנהדרין דף ה.) ש"גמיר" הוא הלומד שמועות דינים מרבותיו ו"סביר" הוא היודע להוסיף וליישב טעמים מדעתו.
- **הרא"ש** (במסכת סנהדרין פרק א' אות א') כינה את היחיד כ"**גמיר או שמע או קרא בספרים**", דהיינו שה"גמיר" שהוא אינו מומחה – יודע רק מה ששמע מרבותיו, או מה שקרא בספרים, אבל אינו יודע לחדש מדעתו מעבר לכך, אבל ה"גמיר וסביר" שהוא המומחה – הוא דיין שיודע גם לחדש מסברה מעבר למה שלמד ומעבר למה שראה כתוב מכוח הלימוד ויישוב הסוגיות.
- **וממילא** כשהתורה הכשירה דיין יחיד (כפי שפסקנו כרב אחא) – הכוונה ליחיד הדיוט, **"גמיר ולא סביר"**, ויש לו כוח לדון ולהכריע (ויעוין בתוספות במסכת סנהדרין דף ה. ד"ה ואם, ובדברי הרמב"ן בדף זה).
- **ויש לתמוה** – **הזה "דיין" של התורה?** וכי אדם שיודע רק מה שכתב ולא יותר יוכל לדון בדיני ממונות, הדורשות חכמה וידע והשוואת סוגיות בנקודות עמוקות, היאך יעשה זאת אדם מסוג זה?
- **וכתב החזון איש** (סימן ט"ו ד"ה טור) שמוסיף קצת על תכונותיו של "גמיר" זה, ולאחר שמקשה מעין הדברים דלעיל – קובע שאמנם מדובר באדם שלמד מעט מקרא, משנה וגמרא, וחכמתו מעוטה ומצומצמת ולא הגיע להוראה, אלא שיש בזה מדרגות של שני סוגי בני אדם:
- **היה קטן ונשאר קטן:** יש אנשים ששכלם קצר ביותר וטעותם מצויה.
- **אדם בעל יכולת ביקוש גבוהה:** ישנם אנשים שיודעים לבקש את הדין, ומבינים בנפשם אם הבינו או לא הבינו. וסוג כזה של אנשים ראויים להיות דיינים, מאחר והם יותר קרובים להגיע לאמת מאשר להגיע למצב של טעות (ומוסיף החזון איש שאפשר למצוא בדבריהם גם טעויות...).

ד פ י - ע י ו ן

- **ומסיים החזון איש** שאי אפשר למצוא בזה גדרים ברורים, אלא שהדבר מסור לחכמים המובהקים להכריע מי נכלל בכלל שהכשירו החכמים...
- **כמובן שסמכות דיין כזה** (אפילו האיכותי מבין השניים) היא **מוגבלת**, שאינו יכול להשביע, ואין ההודאה בפניו הודאה (כברמב"ם הלכות סנהדרין ה-יח), ואינו יכול לקבל עדות (כבש"ך סימן מ"ו-ע), ויש מחלוקת אחרונים (הקצות החושן סימן ג-א, ב כנגד הנהיבות המשפט סימן ג) אם יכול לקבל שבועת מודה במקצת, ואין לו יכולת כפייה לקיים מצוות.
- **וכל זה – כשלא קיבלוהו בעלי הדין**, אבל כאשר הצדדים באו אליו **ובקשו ממנו שיכריע ביניהם**, וקיבלו אותו עליהם – מובא **בתוספתא** (סנהדרין פרק ה) שרבי יהודה אומר: אין יחידי דן, אמרו לו: אין לנו אלא דעתך, **וקיבלו עליהם – אין יכול לחזור בו**, והירושלמי מביא אמוראים שדנו ביחידי לאחר שבעלי הדין הגיעו אליהם וביקשו שידונו אותם.

ולפי הגדרות אלו לכאורה נראה שראובן הדיין **שייך להגדרה הגבוהה יותר** של הדיינים מסוג "גמיר", ואמנם אינו יכול לדון בכפייה (ואולי גם אינו יכול לקבל שבועות וכו', כמפורט לעיל), אבל לגבי עצם יכולתו לדון – לפי ההגדרה (המוותנית של החזון איש הנ"ל) אחר שהצדדים קיבלוהו – **דינו כבי"ד**, ואפילו שלא היה קניין – לכאורה נראה **שלו הקבלן אינו יכול לחזור בו** (וכל שכן לאחר שכבר היה פסק דין).

ה. יכולת בעל הדין לחזור בו מהסכמתו להרכב

ועתה נבוא לדון במציאות של שינוי מההרכב האידיאלי, באופן שיש חיסרון (אחד או יותר) בהרכב המציאותי, וכבר הגיעו **לגמר הדין** בהרכב זה, והשאלה היא אם יכול בעל הדין לחזור בו.

ובשולחן ערוך (סימן כ"ב-א, ב) כתב: **מי שקיבל עליו קרוב או פסול** (בין להיותו דיין בין להיותו עד עליו, אפילו קיבל אחד מהפסולים בעבירה כשני עדים כשרים להעיד עליו, או כג' בית דין מומחים לדון לו, בין שקיבל על עצמו לאבד זכותיו ולמחול מה שהיה טוען על פיהם, בין שקיבל עליו שיתן כל מה שיטעון עליו חברו בעדות זה הפסול או בדינו) – **אם קנו מידו על זה** – אינו יכול לחזור, **ואם לא קנו מידו** – יכול לחזור בו עד שיגמור הדין. **נגמור הדין – אינו יכול לחזור בו** (והוא שלא נודע שטעו).

וברמ"א כתב שיש חולקים, שדווקא אם קיבל קרוב או פסול בדיין אחד או בעד אחד, אבל אם קבלו כתרתי, דאיכא תרתתי לרעותא – אפילו אחר גמר דין יכול לחזור בו, וכן הסכמת רוב הפוסקים, אבל אם קנו מידו – בכל עניין לא יכול לחזור.

הלכה זו היא מפתח לכל ההרכבים והאפשרויות שיש בקרב הדיינים, וננסה לסדרה (כדרכנו בשיעורים אלו) ע"י הצבת גבולות הגיזרה של ההלכה, ובדיקת הפרטים שבהלכה זו יחסית לגבולות אלו.

- אי אפשר לחזור לאחר קניין: גם לפי המחבר וגם לפי הרמ"א – אם היה קניין, פירוש הדבר שהתחייבו לדון לפני היחיד שהוא גם קרוב – אי אפשר לחזור בו אפילו לפני גמר דין.
- אי אפשר לחזור כשהחיסרון לא גדול: יש הסכמה לפי כולם, שאם כבר היה גמר דין, ויש לדיין רק פסול אחד (הנקרא "חדא לרעותא", ובהמשך השיעור יתברר מה כולל ביטוי זה) – לא יכול בעל הדין לחזור בו.
- אפשר לחזור ללא קניין קודם גמר דין: גבול זה הוא לפי כולם, שכאשר לא היה קניין – יכול בעל הדין לחזור בו עד לרגע שלפני גמר הדין.

ואפשר להציג את אותם גבולות לפי סדרי עדיפויות, כדלקמן:

- הקניין – הוא המפתח החשוב ביותר, שאילו היה – מפתח זה מהווה סיבה בלעדית לכך שאין בעל הדין יכול לחזור בו.
- גמר הדין – הוא המפתח השני בחשיבותו, שבהצטרפותו עם העובדה שהיה רק חיסרון קטן בהרכב ("חדא לרעותא") – זו גם סיבה שאין בעל הדין יכול לחזור בו (ועייין בשולחן ערוך סימן י"ב-ב להגדרה מדוייקת של "גמר דין").
- ובחיסרון שתי המפתחות – תמיד יכול בעל הדין לחזור בו.

החלק הפתוח הוא במציאות שמפתח הקניין לא קיים, ומפתח ה"גמר דין" קיים, אבל הפסול בהרכב הוא ברמה גבוהה ("תרתתי לרעותא") – בחלק זה נחלקים הפוסקים, שלפי הרמ"א יכול בעל הדין לחזור בו, שרמת פסול כזה ללא קניין נחשב שאין קבלתו כלום, ולפי המחבר – לאחר גמר דין אי אפשר לחזור.

ובענייננו – בשלב זה, לכאורה, בפשטות לפני הירידה לפרטים, נראה שמדובר בכך שהמפתח הראשי (קניין) חסר, המפתח המשני (גמר דין) קיים, אלא שההרכב כולל חיסרון ברמה גבוהה ("תרתתי לרעותא", גם ד"ין יחיד וגם קרוב) – א"כ היכולת לחזור תלויה

במחלוקת המחבר והרמ"א, שלפי המחבר – לא יוכל לוי הקבלן לחזור בו, ולפי הרמ"א – יוכל לוי הקבלן לחזור בו.

1. חדא לרעותא ותרתי לרעותא

למדנו בדעת הרמ"א (לעיל) שיש חילוק משמעותי בין הכשרת דינו של הדיין באופן שלא יוכל בעל הדין לחזור בו, וזה כאשר יש רק חריגה אחת ("חדא לרעותא") מההרכב האידיאלי (המתואר בתחילת השיעור), ובין מציאות שיכול בעל הדין לחזור בו, וזה כאשר יש לפחות שתי חריגות ("תרתי לרעותא") מההרכב שקבעה התורה.

אלא שיש לילך בשלבים, ולחקור צעד אחרי צעד את מרכיבי הדין, ולבדוק בקרב כל פרט מה נקרא "חדא לרעותא" ומה נקרא "תרתי לרעותא", ולפי זה להגיע למסקנה, עפ"י הפוסקים שעסקו בזה. ולהלן כמה מקרים של הכפלה לכאורה של חסרונות:

מינו דיין אחד במקום שלושה דיינים – כמה רעותות יש כאן?

- כתב הסמ"ע (בסימן כ"ב-ו, בשם הרא"ש (בשו"ת, כלל נ"ו-ט)) שנחשב "חדא לרעותא" (שהיה מקום לומר שיש בזה עצמו שתי חסרונות: שניים במקום שלוש, ואחד במקום שניים), שאנו אומרים ש"שם פסול חד הוא" (שם הפסול: חיסרון בכמות הדיינים, ולא חשוב מהי הכמות).
- אבל הש"ך (בסימן כ"ב-ב) חולק, וכותב ש"אחד במקום שניים" – זה חדא לרעותא, ומשמע שאחד במקום שלוש – הוי תרתי לרעותא.
- ובזה מודים כולם שכאשר יש לדיין חיסרון נוסף, של קרוב או פסול – אזי מצטרפים החסרונות (א. קרוב או פסול. ב. אחד במקום שלושה) זו לזו, ובסה"כ הוי "תרתי לרעותא".

אדם קיבל על עצמו שלושה קרובים להיות דיינים שלו – כמה רעותות יש כאן?

- התומים (סימן כ"ב-ב), השער משפט (סימן כ"ב-ג), הישועות ישראל (בסימן כ"ב-א), הכנסת הגדולה (הגה"ט אות י"ח) בשם הברכי יוסף (סימן כ"ב-ה) כתבו שנחשב לחדא לרעותא, והראיה היא משלושה רועי בקר (כבמשנה במסכת סנהדרין דף כ"ד.), שהם פסולים מטעם גזל, שאם מקבל אותם על עצמו נחשב כחדא לרעותא (כבגמרא במסכת סנהדרין דף כ"ג.), א"כ הוא הדין לקרובים, מאחר ששם פסול הקירבה הוא

ד פ י - ע י ו ן

באותו נושא, וגם לדעת הש"ך נחשב כחדא לרעותא, מאחר שאין בהם אלא שם פסול אחד – לא הוי גוזמא.

• **הקצות החושן** (סימן כ"ב-א) והשו"ת **חתם סופר** (חושן משפט סימן י"ח) חולקים וסוברים שהוי **תרתית לרעותא**, ולא דומה לגי' רועי בקר, כי ההיתר לדון בגי' רועי בקר הוא בגלל שיש בהם אחד גמיר, והיות והם לא גמירי (אבל אינם פסולים מחמת עבריינות) – ממילא הם נפסלים, והקבלה של הבעל דין מכשירה את אחד מהם, וממילא הוי **חדא לרעותא**, שקיבל על עצמו את מי שאינו ראוי לדון (כי הוא עם הארץ). אבל **בקרובים** – יש כאן **תרתית לרעותא** שכן:

- בהצטרפות ג' קרובים **נתהוו הרבה פסולים** וזה עצמו תרתית לרעותא (וכל קרוב הוא רעותא בפני עצמה).
- כל מה שמועילה קבלה בחדא לרעותא הוא משום שלא הוי גוזמה, אבל כאשר מקבל על עצמו שניים או שלושה קרובים – אין לך **גוזמה גדולה** מזו (כברמב"ן בשם ר' אפרים, במסכת בבא בתרא דף קכ"ח. ד"ה מסתברא), ולכן הוי תרתית לרעותא.
- אפילו הסמ"ע, שאומר שכל שם פסול זה דבר אחד – זה דווקא כשקיבל **יחיד במקום רבים**, אבל כאן כל אחד הוא **פסול בפני עצמו**, ולכן הוי **תרתית לרעותא**.

ושאלה נוספת, שבה דנים הפוסקים:

האם ייתכן שתרתית לרעותא יהפוך להיות חדא לרעותא ע"י תשובה?

• כתב **החתם סופר** (בשו"ת סימן י"ח) שאף למי שפוסק שבתרתית לרעותא יכול לחזור בו אף לאחר שקיבלוהו – כל זה דווקא אם הרעותא היא **בגופו של האדם** (כגון אביו, אשה, קטן או שאר קרובים) שבוה תשובה לא מועילה לשנות את המציאות, אבל אם הדיינים **פסולים מחמת העבירות** כגון דיין אחד פסול, והצדדים קיבלוהו על עצמם לדון כשלושה, או רועים שהפסול אינו בגופם, שאם יעשו תשובה יחזרו לכשרותם – ממילא אפשר לומר שאפילו באותו דין כבר אין זה תרתית לרעותא אלא חדא לרעותא, ולכן הבעל דין לא יוכל לחזור בו (וכן משמע גם ברמב"ם הלכות סנהדרין ז-ב' וגם ברי"ף).

• ואילו ה**נחלת צבי** (בהגהה על השולחן ערוך) חולק וסובר שלא ראינו חילוק כזה לא בראשונים ולא באחרונים, ומכל מקום **צריך עיון**.

אדם קיבל על עצמו את אביו, שהוא גם פסול עבירה, האם זו חדא לרעותא או תרתי לרעותא?

- הגרע"ק איגר (בתשובות חלק א-קע"ט ד"ה ובני, בשם היד רמ"ה במסכת סנהדרין דף כ"ד. ד"ה וכי תאמר), הברכי יוסף (סימן כ"ב-ז בשם הנימוקי יוסף במסכת בבא בתרא דף קכ"ח. ובשם הישועות ישראל (ע"מ ס"ק ב)) סוברים שלכאורה יש כאן שתי רעותות: א. אביו, שהוא קרוב. ב. גזלן, שהוא פסול. אבל מאחר שהוא קיבל על עצמו – מה לי פסול מטעם א' או מטעם ב'? הרי כוונה אחת לקבלו מוחקת את שתי הרעותות, כי שתי הרעותות צריכות קבלה אחת להכשיר (במילים אחרות: שני פסולים בגוף אחד – הרי זה חדא לרעותא).
- האורים (לגר"י אייבשיץ, סימן כ"ב-ו) והמאזנים למשפט (סימן כ"ב-א) חולקים וסוברים שאם קיבל על עצמו אשה קרובה לעדות – יש בזה תרתי לרעותא לכולי עלמא (א. אשה פסולה לעדות. ב. קרוב פסול לעדות), מאחר שפסול של אשה אינו דומה לפסול של קרוב, שפסול של אשה הוא כלפי כל העולם, ואילו הקרוב פסול רק לאדם זה וכשר לשאר אנשים.

והוסיפו האחרונים נופך בשאלה זו:

- דעת הנתיבות המשפט (ביאורים סימן כ"ב-ג) שמתלבט בזה, ומסתפק (בדעת הברכי יוסף) שאולי "תרתי לרעותא" נאמר דווקא בקרוב שהוא פסול כאשר קיבלו כשניים, שבזה יש תרתי לרעותא, כי יש צורך בשתי קבלות: א. קבלה להכשירו. ב. קבלה שיהיה במקום שניים. אבל אם הוא "רק" קרוב וגם פסול, אבל קיבלו כאחד – מספיקה קבלה אחת להכשירו משני הפסולים, ואפשר אולי לומר שהוא רק חדא לרעותא (כדברי הנימוקי יוסף במסכת בבא בתרא דף קכ"ח. שכל שני פסולים שאפשר להכשירם ע"י קבלה אחת – הוי חדא לרעותא).
- והברכי יוסף (סימן כ"ב-ז) מעמיק בעניין זה, וכותב שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים אם מה שנכתב הפסול ב"רועי בקר" הוא בדווקא, או שאפשר היה גם לומר "רועי צאן", כדלקמן:
- דעת הרשב"ם (במסכת בבא בתרא דף קכ"ח. ד"ה שלושה רועי בקר) שהפסול של רועי בקר הוא משום שלא גמירי, ולכן הוי חדא לרעותא, וממילא אם קיבל אותם על עצמו הוי חדא לרעותא וכשר. ולכן המשנה דייקה ובכוונה לא כתבה "רועי צאן", מאחר שסיבת הפסול שלהם אינו רק שלא גמירי, אלא גם שסתמם גזלנים (כדמשמע בגמרא במסכת סנהדרין דף כ"ו:), א"כ אילו היה מקבל על עצמו רועי צאן – היה בזה תרתי לרעותא

ד פ י - ע י ו ן

ולא היה מועיל. ומכאן נלמד גם לקרוב שהוא פסול או אשה והיא קרובה שיש בזה תרתי לרעותא.

- **דעת הנימוקי יוסף** (במסכת בבא בתרא דף קכ"ח.) לחלוק ולומר שהפסול של רועי בקר הוא מחמת שהם **גזלנים**, ורואים בגמרא שמספיקה קבלה אחת לקבלם. ואם רועי הבקר הם בעלי שתי חסרונות: **גם גזלנים וגם לא גמירי**, ומספיקה קבלה אחת להכשירם – מוכח שנחשב כחדא לרעותא.

ז. גדרים נוספים בקבלת דיין יחיד

ויש פרטים נוספים שהיה מקום לדון ולהעמיק בהם, אלא שקצרה היריעה, ולכן נזכירם כאן בקיצור נמרץ, כדלקמן:

- **אחד טוען שלא קיבלו כדיין:** אם אחד הצדדים מכחיש, שלא בא לפניו בתורת ביי"ד, אלא רק כדי לשמוע את חוות דעתו או את הצעתו לפשרה, ומעולם לא התכוון לקבלו כבורר וכפוסק – כתב **השולחן ערוך** (בסימן כ"ב-ב): ואם כופר ואומר: לא קבלתיו עלי לדון, ואין עדים בדבר, **יישבע שלא קבלו עליו**, אפילו אם הדיין מכחישו ואמר שקבלו עליו.
- **מהי הגדרת "גמר דין":** דעת **הסמ"ע** (בסימן כ"ב-ה) שכשאומר: "פלוגי אתה זכאי ופלוגי אתה חייב" וכל שכן כשאומרים לו "צא תן לוי" שנחשב דבר פסוק וברור. אבל אם אמר "חייב אתה ליתן לוי" – נראה שהוא כמסתפק עדיין. והש"ך (סימן כ"ב-ה) כתב שאין חילוקים בניסוח, העיקר שיש משמעות של "צא תן לוי". ובשבות **יעקב** (חלק א-קנ"ד) כתב שכל דבר שעשה דרך פסק (כגון איש פלוני אתה חייב) הרי זה כמו "צא תן לוי".
- **רגע כתיבת הפסק מחייבת:** אם כתב את פסק הדין ועדיין לא אמרו בפניהם – דעת **הישועות ישראל** (סימן כ"ב-ג) שנקרא "גמר דין", ואפילו שהמהריק"ש כתב שכתובה ללא אמירה אינה מספיקה – משמע **בשו"ת מהר"ם** (ד"פ סימן תקל"ו) שזה אינו, אלא **שכתובת פסק הדין הרי היא כגמר דין**, אפילו שלא אמרום עדיין בפני בעלי הדין.
- **קבלת היחיד שהיתה בלילה:** יש לברר אם קבלה לדון בלילה מוסיפה עוד חדא לרעותא מאחר שאין **זנים בלילה** (ובענייננו אין בשאלה זו כל נפק"מ, מאחר שבכל מקרה הוי תרתי לרעותא מחמת יחיד ומחמת קרוב כדלעיל), וכתב **הנתיבות המשפט** (בסימן ה-א, וכן משמע בערוך השולחן סימן כ"ב-ט) שהודאה בלילה בפני יחיד מחייבת קניין, אחרת יחול דין הרמ"א (דלעיל) שבתרתי לרעותא יכול לחזור אפילו אחרי גמר דין.

ד פ י - ע י ו ן

אמנם **בישועות ישראל** (סימן כ"ב-ג) ו**במהר"ם מינץ** (סימן צ"ד) חלקו על התיבות המשפט, ושמענו שמבארים את הסברה בזה, שהטעם בתרתי לרעותא שיכול לחזור הוא (כפי שבאר הרמב"ן) בגלל "גוזמה", לקבל עליו דיין שיש בו כמה סיבות לפסול (אלא א"כ עשו קניין, כדלעיל), אבל פסול לילה הוא **פסול צדדי**, ועוד שאינו **ידוע ומפורסם לבני אדם**, ולכן לא שייך לומר שבגלל סיבה זו אדם לא קיבל על עצמו את הדיין.

- ויש עוד מה לפלפל בזה, ועוד חזון למועד (וכל המוסיף – מוסיפים לו מן השמיים...).

ח. הכרעה בשורה תחתונה

לעיל למדנו את דעת השולחן ערוך (בסימן כ"ב-א), שלפי המחבר – הכל תלוי בגמר דין, ולכן אפילו שיש לדיין תרתי לרעותא – מכל מקום מאחר שכבר היה גמר דין – אין יכול בעל הדין לחזור בו מקבלתו.

אמנם – **לפי הרמ"א** הכל תלוי בכמות הרעותות, ולכן מאחר שיש לדיין תרתי לרעותא (גם יחידי וגם קרוב) – **יכול בעל הדין לחזור בו**, גם לאחר גמר דין.

אלא שהפוסקים הראו שבסופו של דבר יכול המוחזק (שתמיד מכריע כהרמ"א) להכריע במקרה זה **דווקא כהמחבר**, ונביא מקצת שיטתם:

- **הש"ך** (בסימן כ"ב-ג) כתב על דברי הרמ"א שמכל מקום צריך עיון לדינא, כיוון שהרמב"ן **והריב"ש** מסכימים לסברה הראשונה (היא סברת המחבר, שלאחר גמר דין אין כלום), וכן מוכח לכאורה בגמרא (במסכת בבא בתרא דף קכ"ח.), כמו שכתב **בחיזושי הרמב"ן** שם. וגם **בעל העיטור** (דף נ"ג): כתב ש**רבנו אפרים** כתב על הרי"ף שפוסל בתרתי לרעותא שסברתו צריכה עיון, מאחר שדברי רב דימי נאמרו לשיטת ר' מאיר, כפירושו של רש"י (וגם הלבוש השמיט את דברי הרמ"א "וכן דעת רוב הפוסקים", ומשמע מדבריו שמדובר בספיקא דדינא), וכן כתב **המהר"ם מינץ** (בסימן צ"ד).

- **הנתיבות המשפט** (בחיזושים סימן כ"ג-ה) כתב: והש"ך הביא הרבה פוסקים שסוברים כסברה הראשונה (דהיינו: דעת המחבר, שאין לאחר גמר דין כלום), ולכן **יכול המוחזק לומר "קים לי"** (כדעת המחבר, ולא לאפשר לתובע לדרוש לחזור בו מחמת "תרתי לרעותא").

ובשורה התחתונה יוצא למסקנת שיעורנו שבכל מקרה אין יכול הקבלן לחזור בו, שכן:

ד פ י - ע י ו ן

- **לפי מרן המחבר** (וכן פוסקים אחרים) – **אינו יכול לחזור בו לאחר גמר דין**.
- **וגם ההולכים כהרמ"א** (וכן פוסקים אחרים) – יכולים לסמוך על הש"ך **והנתיבות המשפט** שמכריעים שיש אפשרות למוחק לומר "קים ליי" כהמחבר, **ולא לאפשר לתובע לחזור בו**.

ט. סיכום ומסקנות

- יש סכסוך בין קבלן לדייר, ואביו של הדייר מתבקש ע"י הצדדים להיות הבורר ביניהם. לאחר טירחה מרובה הגיע הבורר למסקנות ממוניות, ועתה מסרב הקבלן לקבל את הפסק ורוצה לחזור בו. האם יש לו רשות לכך? ונאמרו בזה הנושאים הבאים:
- התורה מחשיבה ביותר לא רק את **תוכן הדין**, אלא גם את **המערכת הניהולית** שתפקידה להכשיר את כל הראוי **לבית הדין**, כולל הגדרה נכונה של דיינים, בעלי הדין, עדים, מהלכים ונהלים ראויים וכיוצ"ב.
  - דין תורה אינו ככל העמים (ששיטתם היא שאם לא מערכת המשפט – מי ידאג לצדק?), אלא **"המשפט לאלוקים הוא"**, ובית הדין נפעל עד כמה שרצון די שיפעל, ולכן יש צורך לבדוק מה דעת התורה לגבי ענייני הדין (ובמקרה שבענייננו: האפשרות לבעל הדין לחזור לאחר גמר הדין).
  - המערכת במקרה בענייננו **רחוקה מהרכב האידיאלי של התורה** (יש כאן דיין יחיד במקום שלושה, אינו מומחה, וקרוב לאחד הצדדים), עם כל כך הרבה חסרונות (וכל הרעותות מצטרפות זו לזו, לפי העקרונות הנלמדים בשיעור זה) – צריך לברר את זכותו של בעל הדין שלא לסמוך על הדיין במקרה זה. ובנוסף – הדבר החשוב ביותר – **לא היה קניין על בוררות זו**. ומאידך – **כבר היה פסק דין**.
  - ישנם שלושה סוגים של דיינים, שיכולים לדון ביחידות, ולכל אחד זכויות וחובות אחרות, לפי רמתם: **יחיד מומחה** (שיכול לדון אפילו בכפ"ה), **יחיד גמיר** (שמועילה קבלתו אפילו ללא קניין), **יחיד שאינו גמיר** (שללא קניין יכולים הצדדים לחזור בהם).
  - **החזון איש מחדש** שיש כמה דרגות של דיינים יחידים בדרגה, שאמנם אין להם את הידע המספיק לדון (שהם "גמיר ולא סביר"), והדרגה המאפשרת לדון היא כאשר האדם אמנם אינו יודע אבל יש לו **יכולת להיות "מבקש"** ויש לו **הכרה עצמית בהבנתו** או אי הבנתו את הדברים שקיבל מהחכמים, ודרגה זו **מסורה לחכמים המובהקים** להכריע מי כלול בה. וכאשר בעלי הדינים **קיבלוהו עליהם** – יכול לדון בדינם.
  - **השולחן ערוך** (סימן כ"ב-א) מלמד כמה כללים יסודיים מוסכמים: **א.** אי אפשר לחזור לאחר קניין. **ב.** אי אפשר לחזור כשיש רק חיסרון אחד (הנקרא "חדא

ד פ י - ע י ו ן

לרעותא"). ג. אפשר לחזור קודם גמר דין אם לא היה קניין. ויש עוד כלל שאינו מוסכם: כאשר יש כמה חסרונות (הנקראים "תרתי לרעותא") ועומדים לאחר גמר דין – **לפי המחבר אינו יכול לחזור ולפי הרמ"א יכול לחזור.**

- כאשר מינו דיין אחד במקום שלושה – לפי הסמ"ע יש כאן חדא לרעותא, מאחר שיש רק פסול מסוג אחד – כמות הדיינים. ולפי הש"ך יש תרתי לרעותא (חיסרון משלוש לשניים ומשניים לאחד).

- במקרה שאדם קיבל שלושה קרובים לדון – נחלקו המפרשים, אם זה חדא לרעותא (שם אחד של פסול: קירבת הדיינים לבעל הדין, כמו פסול שלושה רועי בקר שנחשב חדא לרעותא), או זה תרתי לרעותא (כל קרוב הוא רעותא בפני עצמו, ועוד שיש כאן גזמה של פסול).

- ובשאלה האם מועילה תשובה להפוך "תרתי לרעותא" ל"חדא לרעותא" – כתב החתם סופר שאם הפסול הוא מחמת קירבה – לא שייך תשובה, ואם הפסול מחמת עבירות (גזלן, רועה צאן וכיוצ"ב) – הרי זה חדא לרעותא אפילו לפני התשובה (והנחלת צבי חולק).

- קרוב שהוא גם פסול – האם זה "חדא לרעותא" כי קיבל אדם זה בקבלה אחת, או לפי החסרונות, כמו באשה קרובה שנחשב תרתי לרעותא בגלל ש"אשה" הוא פסול עולמי ו"קרובה" הוא פסול מקומי לבעל דין זה, וכתבו לתלות במחלוקת ראשונים לגבי רועי בקר אם הפסול שלהם הוא "לא גמירי" או גם "גזלנים".

- אחד טוען שלא קיבלו כדיין – כתב השולחן ערוך שיישבע שלא קבלו עליו.
- גמר דין הוא השלב שהדיין אומר לחייב "צא תן לוי", שנחשב דבר פסוק וברור, ובשבות יעקב כתב שכל דבר שעשה דרך פסק (כגון איש פלוני אתה חייב) הרי זה כמו "צא תן לוי".

- רגע כתיבת הפסק מחייבת אפילו לא אמרו בפני בעלי הדין.

- קבלת היחיד שהיתה בלילה לכאורה מוסיפה עוד רעותא, אלא שכתבו האחרונים שפסול לילה הוא פסול צדדי, ועוד שאינו ידוע ומפורסם לבני אדם, ולכן אין כאן "תרתי לרעותא".

- ובשורה התחתונה המסקנה היא שאין יכול הקבלן לחזור בו, לא לפי המחבר (שכתב כן בפירוש) ולא לפי הרמ"א (שהש"ך והנתיבות המשפט מאפשרים למוחזק לומר "קים לי" כהמחבר).